

درآمدی بر آموزه‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی - یادگیری و نقد آن

عباس شکاری^۱ و نجمه احمدآبادی آرانی^{۲*}

۱. استادیار گروه علوم تربیتی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

۲. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه پیام نور تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

چکیده

هدف پژوهش حاضر، درآمدی بر آموزه‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی - یادگیری و نقد آن است. برای نیل به هدف پژوهش از سه روش؛ تحلیل مفهومی، استنتاجی و انتقادی به منظور تحلیل و نقد پارادایم فرامتن، استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد؛ فرامتن به جای متن شفاهی، متن نوشتاری را مورد تأکید قرار داده و به عنوان پارادایم جدید با کسب تجربه‌های متنوع، امکان تبادل نظر و گفتگو و نمایان شدن روش‌های متنوع تدریس در تعلیم و تربیت، می‌تواند نقش تسهیل‌گری داشته باشد. این پارادایم در عرصه یادگیری و تحول دانشی، دارای دلالت‌هایی چون؛ عبور از نظام معرفتی سنتی در فرایند یاددهی - یادگیری، ترغیب یادگیرنده به ساختن معنا از راه گفتگوی دیالکتیکی، امکان بازنمایی مفهومی برای یادگیرنده، دسترسی و بازیابی بهتر اطلاعات در یادگیری، تولید مرزهای نو برای دانش و فرصت‌هایی برای یادگیری مبتنی بر کاوش و تغییرات در فضای کلاسی می‌باشد. اما در این پارادایم، چالش‌هایی نیز دیده می‌شود که شامل؛ ساخت‌زدایی در فرایند یاددهی - یادگیری، گذر از مهارت خواندن به سوی نوشتن، نسبیّت محوری و کثرت‌گرایی، فضای بی‌تعیّن در عرصه پژوهش‌های تربیتی، توده‌واری و نا اصلیل شدن فراگیران است.

نشریه علمی

پژوهش‌های آموزش و یادگیری

دوره ۱۵، شماره ۱، پیاپی ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۷
صص: ۹۵-۱۰۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۳/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۱۸

مقاله پژوهشی

Journal of

Training & Learning Researches

Vol. 15, No. 1, Serial 27

Spring & Summer
2018

pp.: 95-104

کلیدواژه‌ها: فرامتن، تعلیم و تربیت، فرایند یاددهی - یادگیری، پسا ساختار گرایی، نقد.

*Email: najmeh.ahmadabadi@gmail.com

مقدمه

در برخی دیدگاه‌های جدید از جمله دیدگاه دیبوگرنده^۱ میان دو اصطلاح متن^۲ که متضمن دلالت‌های خارجی مربوط به تولید متن است و اصطلاح فرامتن^۳ که مشتمل بر عناصر داخلی و معناهای آوایی و صرفی و نحوی است تمایز می‌گذارند این دو اصطلاح ناظر به دو نوع سیاق زبانی یا سیاق متن و سیاق مقامی یا قرائن فرامتنی است [۱].

از نظر بارت^۴ [۲] فرامتن فضایی چند بعدی است که طیف متنوعی از نوشته‌ها، بی‌آنکه هیچ یک اصیل باشند، در هم آمیخته و با هم مصادف می‌شوند و متن بافته‌ای از نقل قول‌های برگرفته از مراکز بی‌شمار فرهنگ است. شیرری [۳] معتقد است: فرامتن با برقراری پیوند میان قسمت‌های مختلف یک مدرک، این امکان را برای کاربر فراهم می‌آورد تا بتواند از هر قسمت متن یا مدرک به قسمت دیگر آن و نیز به سایر منابع، صرف نظر از مکان آنها، منتقل شود و سریع تر به اطلاعات مرتبط دست یابد.

سند برگ^۵ [۴] اذعان می‌کند با استفاده از فرامتن، خوانندگان با دو وظیفه یا کار مواجه می‌شوند: درک موضوع و بحث مذاکره با رسانه‌ها- او معتقد است: خوانندگان باید از طریق مواد خود حرکت کنند در عین حال تلاش برای ایجاد انسجام و درک معنایی، در این پارادایم، خوانندگان باید مواد جدید را انتخاب کنند، پردازش و ادغام کنند، در حالی که حس یک مکان را در یک لینک شبکه‌ای حفظ می‌کنند.

با توجه به تعاریف مختلفی که اشاره شد از نظر سجادی و ترمس [۵] فرامتن امروزه به دو معنای اصلی، مورد نظر است از یک سو به نوع خاصی از فناوری کامپیوتر اشاره میکنند و از سوی دیگر به شکل جدیدی از متن اشاره می‌کند. این رسانه جدید برخلاف متن چاپی، مسیرهای متعدد و ناپایدار را برای نوشتن و خلق معانی فراهم می‌کند و به کاربر/یادگیرنده/خواننده، توانایی غوطه‌ور شدن در اقیانوسی از اطلاعات را می‌دهد.

نظر به اینکه، با وارد شدن کامپیوتر و اینترنت به عرصه تعلیم و تربیت، روز به روز پارادایم فرامتن از اهمیت مضاعفی برخوردار شده است و در فرایند یادگیری نیز کاربردهای متنوع و وسیعی یافته است از جمله در این پارادایم، منابع یادگیری و اطلاعات فراوانی در دسترس یادگیرندگان قرار می‌گیرد، انعطاف زمانی و مکانی، ارتباطات اجتماعی غیر

حضور، رابط‌های یادگیری پویا و ساختار غیر خطی، منابع چند رسانه‌ای و ابررسانه‌ای که یادگیرندگان را در فضا و محیط یادگیری جدید قرار می‌دهد [۶] اما استفاده از آن به معنای آن نیست که بتواند پاسخگوی کامل نیازهای آموزشی و تربیتی یادگیرندگان باشد اگر با رویکرد استنتاجی و از منظر روش شناختی مواجه شویم پیامدهای خاصی را در فرایند یاددهی- یادگیری در برابر خود خواهیم یافت بنابراین ضرورت این پژوهش برای سیاستگذاران و برنامه‌ریزان، دعوت به ژرف‌اندیشی از منظر روش‌شناسی در تعلیم و تربیت است.

در این راستا، پژوهشهایی صورت گرفته است که از این میان می‌توان به سعیدی روشن [۱] با عنوان "متن، فرا متن و تحلیل معنای پایه ونسبی و تطبیق آن با تفسیر"، ترمس [۷] تبیین و نقد رویکرد متنی و فرامتنی به فهم دینی و دلالت‌های آن در تعلیم و تربیت دینی، سجادی و ترمس [۵] با عنوان "مبانی فلسفی فرامتن به عنوان پارادایم جدید و تبیین دلالت‌های آن در فرایند تعلیم و تربیت"، نانکلی [۸] تبیین مفهوم فضا در تعلیم و تربیت و کاربردهای آن در محیط تربیتی، نورانی و همکاران [۹] دلالت‌های آموزشی ایده ساختار شکنی در یاد در آموزش مجازی، سجادی [۱۰] فضای مجازی و نومفهوم پردازی در مؤلفه‌های تربیت دینی، چالش و ضرورتی مغفول در نظریه پردازیهای تربیتی، شکاری و همکاران [۱۱] مقایسه رویکرد متنی و فرامتنی با تاکید بر نظریه‌پساختارگرایی و نقد آن را می‌توان اشاره کرد. بررسی پیشینه نشان می‌دهد با نظر به پژوهشهایی که در این زمینه صورت گرفته است اما این پارادایم نیازمند بررسی بیشتری جهت افزایش دانشهای بنیادین و بسط دامنه معرفتی آن است.

سوال‌های پژوهش

۱. ویژگی‌های فرامتن چیست؟
۲. دلالت‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی- یادگیری چیست؟
۳. مهم‌ترین نقدهای وارده بر آموزه‌های فرامتن در فرایند یاددهی- یادگیری چیست؟

¹ R-De Beugrand

² context

³ Co-text

⁴Barthe

⁵ Sand Berg

در تحقیق خود به کار گرفت [۱۵] وب که یکی از مهمترین ابزارهای اصلی در شبکه جهانی اینترنت است و بیشترین رشد را نسبت به سایر امکانات اینترنت داراست ، فرامتن را به عنوان شیوه ای جدید برای سازماندهی و دسترسی اطلاعات ایجاد کرده است [۱۶]

انگلبرت به فرا متن همچون متن‌های پیوند شده با استفاده از ارتباطات بواسطه کامپیوتر نگاه می‌کند و اتکای او بر علوم شناختی به منظور ساختن فرامتن جهت توسعه پردازش اطلاعات انسانی وظیفه کاربر، نه برای ساختن معنا بلکه برای بازیابی اطلاعات محدود کرد [۱۷]

اهمیت استفاده از پیوندهای فرامتن ، در شبکه وب را برقراری ارتباط میان منبع در دسترس و منابع دیگری که در نظامها و سایت های دیگر است میداند. فرامتن در واقع متنی است که به صورت غیر خطی (غیر ترتیبی) و بر اساس درخواست و نیاز کاربر قابل دسترسی است . نظام فرامتنی به صورت شبکه ای از صفحات الکترونیکی تنظیم شده است که هر یک از صفحات ، بخشی از متن را با استفاده از اشاره گر و پیوندها به سایر صفحات مدرک پیوند داده و ارتباط میدهد . پایگاه اطلاعاتی با ساختار فرامتنی - که شبیه مدل حافظه تداعی گر بشر است- جانشین درک کلاسیک از منابع به عنوان ساختاری خطی [یا ترتیبی مانند کتاب داستان] است. با وجود پیوندهایی که گراگاه های (گره های) متن را دو به دو به هم متصل می کند قابلیت غیر خطی و شبکه وار ، به جای تورق ساده و خواندن خطی عرضه شده است. این پیوندها و گراگاه ها به عنوان یک ابزار ساختارگرا به خواننده امکان سیر کردن آزادانه در مجموعه ای از منابع مرتبط را به هم می دهد [۱۵]

در اغلب نظام های فرامتن ، تفاوت بین سند خطی سنتی و فراسند در ویژگی پیوندها نهفته است . سندهای خطی به گونه ای ساخته شده اند که به ترتیب از ابتدا تا انتها خوانده شوند اما در فراسندها سعی میشود که پیوندهای ارجاعی به صورت آشکار درآید و از خواننده خواسته میشود هر کدام از این پیوندها را که مناسب نیاز خود تشخیص میدهد ، دنبال کند . در نتیجه ، خواننده های مختلف یک فراسند عملاً بخشهای متفاوتی از متن را به ترتیبی متفاوت و بسته به چگونگی گذر از یک پیوند به پیوندهای دیگر می خوانند [۱۸]

سجادی و ترمس [۵] معتقدند فرامتن عادت تفکر مبتنی بر نظام معرفتی درختی- ریشه ای و سلسله مراتبی و خطی بودن را واژگون می کند و ما را برای تأمل روی ماهیت گفتمان متنی به چالش فرا میخواند . فرامتن با انعطاف پذیری رادیکال خود و با امکانات گسترده که برای جمع آوری ، پیوند زدن و پیوست کردن اطلاعات فراهم می کند ما را برای

روش پژوهش

برای نیل به اهداف پژوهش ، باید به سه پرسش اصلی پاسخ داده شود. از آنجایی که هر یک از این پرسش ها به جنبه ای از جنبه های پژوهش می پردازد و برای نائل شدن به پاسخ هر کدام از آنها باید روشی متناسب با اقتضات هر پرسش و پاسخ احتمالی آن ، به کار گرفت، از این رو، در این قسمت ، روشهای پژوهش تحلیل مفهومی ، روش استنتاجی و روش انتقادی متناسب با سه پرسش پژوهش معرفی خواهند شد . از روشهایی که در این پژوهش برای پاسخگویی به پرسش نخست (ویژگیهای فرا متن چیست؟) مورد استفاده قرار می گیرد ، روش تحلیل مفهومی (مفهوم پردازی) است. روش تحلیل مفهومی بر فراهم آوردن تبیین صحیح و روشن از معنای مفاهیم به واسطه ی توضیح دقیق ارتباط های آن با سایر مفاهیم ناظر است و تلاشی است در جهت فهم مفاهیم است [۱۲] در این روش ، سعی بر آن است تا با تحلیل مفاهیم در متون ، موارد صحیح و ناصحیح استعمال آنها مشخص شود تا بتوان با حذف کاربردهای غلط واژه ها، از بروز مسائل نظری و عملی پیشگیری کرد یا به تعبیر دیگر، مسائل را بجای حل کردن، منحل نمود. تحلیل مفاهیم ممکن است شامل تحلیل عناصر تشکیل دهنده ی یک مفهوم، ارتباط این عناصر با یکدیگر یا ارتباط آن مفهوم با سایر مفاهیم شود [۱۳] در پاسخ به پرسش دوم (دلالتهای پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی- یادگیری چیست؟) سعی بر آن است از روش استنتاجی استفاده گردد. در این روش، فرض بر آن است که هر نظام فلسفی، می تواند متضمن نظریه ای تربیتی باشد پس استلزامها و و تجویزاتی برای تنظیم مناسب محیط های تربیتی فراهم می آورد. در پاسخ به پرسش سوم (مهمترین نقدهای وارده بر دلالتهای فرامتن در فرایند یاددهی-یادگیری چیست؟) از روش انتقادی استفاده شده است چون از طریق این روش می توان نقاط ضعف و قوت یک دیدگاه را مشخص نمود.

یافته‌ها

بررسی سوال اول : ویژگی های فرامتن

مبدع ایده فرامتن وانوار بوش است که بعد از جنگ جهانی دوم طراحی ساخت دستگاه ممکس را به عنوان پایگاه اطلاعاتی جامع شخصی برای کمک به پژوهشگران مطرح کرد که در آن زمان ابتدایی به شمار می آمد [۱۴] اما اعتبار اصطلاح فرامتن به نلسون (۱۹۶۵) مربوط می شود که نخستین بار آن را در سال ۱۹۶۵ برای توصیف آثار غیر خطی

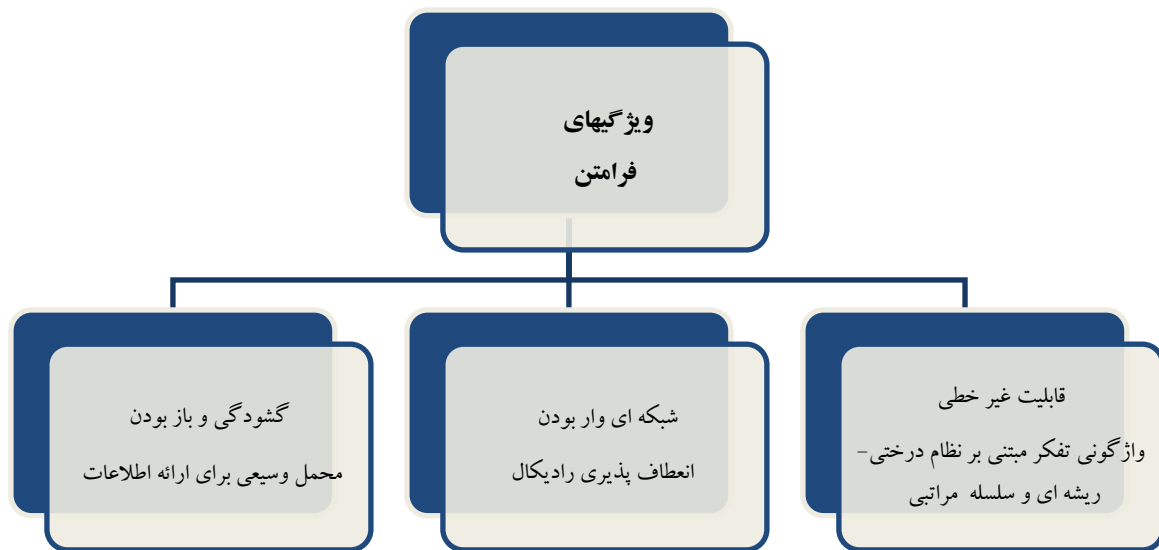
بازتعریف و گسترش مفهوم متن اغوا می‌کند.

لاندو [۱۹] فرامتن را شکلی از متن می‌داند که به خواننده توانایی احاطه یا انتقال وسیعی از اطلاعات را در همه مسیرهایی که او بخواهد و به همان اندازه که نویسنده می‌خواهد می‌دهد. لیوتار با بررسی وضعیت دانش در شرایط پست مدرن معتقد است: با دگرگونی‌های حاصل از فناوری، دانش اهمیت خود را از دست داده و چون کالا دست به دست می‌شود. وی می‌گوید: در شرایط پست مدرن، دانش به اطلاعات کاهش پیدا کرده و آموزش نیز با هدف ترجمه موضوعات و نمونها به زبان اطلاعات و فناوری صورت می‌گیرد [۲۰].

نظر به اینکه، نخستین مقاله‌ای که ظهور نظامهای فرامتن را پیش بینی کرده در سال ۱۹۴۵ به چاپ رسیده است [۲۱] بارت [۲] اذعان می‌کند مهمترین ویژگی فرامتن، گشودگی و باز بودن آن است همچنین سیستمی است که ساختار مشخص و منظمی ندارد و میتوان آن را در تمام جهات خواند همچنین مواجهه افراد به اطلاعات گسترده‌ای در خصوص یک متن و محتوا باعث میشود که امکان مکاشفه

و تفسیرهای چندگانه از یک موضوع برای یادگیرنده میسر گردد و تفسیر چندگانه جایگزین تفسیرهای تک بعدی می‌گردد. زیرا از طریق پیوندهای فرامتنی میتوان از یک متن به متن دیگر و از طریق پیوندهای فرا رسانه ای میتوان از اطلاعات به شکل‌های مختلف استفاده کرد [۹].

لیمیک [۲۲] معتقد است فرامتن به کاربر اجازه میدهد خوانش جدید را به کار اصلی خود اضافه نماید و فضای همکاری چند صدایی و چندگانه بویژه صداها و چندگانه خواهد شد. در این راستا، ترمس [۷] نیز معتقد است فرامتن با ارائه ابزارهای فناورانه برای خواندن در وضعیت غیر محدود و مسیرهای چندگانه و تمرکز نیافته (نامتمرکز) بستری را برای بازسازی و پراکندگی متن کلاسیک فراهم کرده است که مرزبندیها و درهم تنیدگی‌ها را به حداقل رسانده است. در حقیقت ابرمتن، ساختار تازه‌ای است که محمل مناسب و وسیعی برای ارائه اطلاعات فراهم کرده است. با عنایت به آنچه ذکر شد، مهمترین ویژگیهای فرامتن را می‌توان در نمودار شماره ۱ ذکر نمود.

نمودار ۱. ویژگیهای فرامتن

بررسی سوال دوم: دلالت‌های پارادایم فرامتن در

فرایند یاددهی-یادگیری

امروزه با پیشرفت‌هایی که در عرصه اینترنت و فضای مجازی به وجود آمده توانسته است بسیاری از عرصه‌های زندگی ما از جمله تعلیم و تربیت و عرصه یادگیری را تحت تأثیر قرار دهد لذا باید دلالت‌های پارادایم فرامتن جهت بسط حوزه‌های معرفتی و دانش‌های بنیادین مورد تحلیل و بررسی بیشتری قرار گیرد که به شرح ذیل اشاره خواهد شد.

۱- عبور از نظام معرفتی سنتی در فرایند یادگیری: با ظهور فضای فرامتنی شاهد عبور از نظام معرفتی سنتی و سلسله مراتبی هستیم. پایگاه اطلاعاتی با ساختار فرامتنی - که شبیه مدل حافظه تداعی گر بشر است - جانشین درک کلاسیک از منابع به عنوان ساختاری خطی (یا ترتیبی مانند کتاب داستان) است. با وجود پیوندهایی که گره‌ها و متن را دو به دو متصل می‌کند، قابلیت شبکه‌ای و غیر

خطی به جای تورق ساده و خواندن خطی عرضه شده است [۱۵].

تحت تأثیر این پارادایم، کلاسهای درسی نیز تغییراتی را پذیرا می‌شوند. مثلاً در این پارادایم ارتباط بیشتری میان خواننده، متن و پدیدآور برقرار میگردد و با ایجاد ارتباط میان چند رسانه‌ای‌ها و فرامتن، یک محیط علمی مجازی و شبیه سازی شده شکل میگیرد که در آن، استیلای اشکال متین دانش در قالب تصاویر و علائم از میان می‌رود و در عوض تعامل میان پدیدآور، دانش و کاربر میتواند در یک فضای اشتراکی مجازی، توسعه یابد [۹]. همچنین در فضای ابرمتنی، دانش آموزان خارج از برنامه‌های کلاسی، اوقات اضافی خود را با این فناوری نوین می‌گذارند و فرا متنهای خود را تولید می‌کنند. ایمیل و نامه‌های خود را می‌فرستند و مهارتهای رایانه‌ای بیشتر از معلمان را دارا هستند. فناوری‌های دیجیتال و چند رسانه‌ای مانند فرا متن چگونگی تعلیم دادن را در معرض تحولات اساسی قرار داد. امروزه با روش یا رویکرد فرا متنی در عرصه تعلیم و تربیت موجب شده است تا چگونگی آموزش و انتقال اطلاعات در معرض دگرگونی اساسی قرار گیرد و فضای کلاسی را از فضای صرف مبتنی بر انتقال اطلاعات به فضای تحقیق فعال تبدیل نماید در این کلاسها که فراتر از محتوا عمل می‌کنند و تعامل و مشارکت برای تبادل ایده‌ها به صورت متکثر امکان پذیر می‌شود همچنین در این پارادایم توجه به فرهنگ بومی نفی میشود و ساختار متفاوتی در کلاسهای درسی را میتوان مشاهده نمود. در فضای فرامتنی به دلیل قابلیت منحصر به فردش در ایجاد فضای گفتگو میان دانش آموزان، فرهنگهای متفاوت از راههای آسانی مثل پست الکترونیک (ایمیل) و گفتگوی اینترنتی، نقش محوری خواهد شد. بر این اساس، یکی از تأثیرات جدی نظریه پسا ساختار گرایی بر تعلیم و تربیت این است ساختار کلاس از وضعیت سنتی و آثارشیم خارج می‌شود و به جو دموکراتیک، نقاد، پژوهشگرانه آن هم از نوع کیفی تبدیل می‌گردد [۵].

۲- ترغیب یادگیرنده به ساختن معنا از راه گفتگوی

دیالکتیکی: فرامتن و تکنولوژی دیجیتالی، تغییرات کیفی شگرفی را در طرز یادگیری و انجام تحقیق بوجود آورده است. فرا متن خدماتی را دربارہ اینکه چطور محققان با هم ارتباط پیدا کنند چطور محققان و دانش آموزان بتوانند تعامل کنند و چطور کسی متن را تالیف کند ارائه می‌دهد. نظریه فرامتن ابزاری برای ایجاد فرصت در جهت تغییرات در تکنولوژی اطلاعات است به منظور اینکه تعلیم و تربیت بیشتر محاوره‌ای باشد تا صرفاً یک طرفه و غیر مشارکتی. لیمیک تصریح

می‌کند که بیشتر محققان متن‌ها را همچون روایت‌های خطی به کار نمی‌برند بلکه همچون پایگاه داده هاست که به واسطه آن می‌توان بطور انتخابی اطلاعات را جمع‌آوری کرد. گفتگوی دیالکتیکی یا گفتمان متعامل^۱ به منظور تقویت نقش دانش آموزان در خلق معانی و حقیقت از جمله نقاط همگرایی فرامتن با رویکرد پسا ساختار گرایی است [۷].

۳- امکان بازنمایی مفهومی برای یادگیرنده: اسمیت

و کورتن استدلال می‌کنند از آنجا که دانش آموزان در زمان توسعه روزافزون فناوری غوطه‌ورند این امکان وجود دارد که روش خود را از تفکر و پردازش اطلاعات از کسانی که از نسل‌های گذشته می‌زیسته‌اند متفاوت نمایند [۸].

فرامتن از رویکرد شکل‌گیری چارچوب مفهومی توسط یادگیرنده دفاع میکند زیرا برای ساخته شدن چارچوب‌های مفهومی، یادگیرنده باید دانش خود را در شبکه‌های غنی و منسجم سازماندهی کند، این‌گونه سازماندهی به طور سنتی خلق نقشه‌های مفهومی را سبب شده است [۲۳]. پارادایم ابرمتن، امکان بازنمایی مفهومی را برای یادگیرنده فراهم مینماید زیرا ایجاد شبکه‌های منسجم بصورت آنی و لحظه‌ای صورت نمی‌گیرد بلکه از طریق سروکار داشتن با مفاهیم و روابط جدید امکان پذیر است به گونه‌ای که این پارادایم به فراگیران فرصت میدهد به انتخاب و تحلیل پایگاه‌های اطلاعاتی پرداخته و اطلاعات مفیدی جهت نائل شدن به اهداف خود گزینش نمایند [۹].

۴- دسترسی و بازیابی بهتر اطلاعات در یادگیری:

فرامتن به عنوان شیوه‌ای جدید، ابزار مسیریابی در وب و روشی برای مدیریت و سازماندهی اطلاعات یادگیرندگان است. این ابزار دارای ساختار تعاملی سطح بالاست که فرد را قادر می‌سازد با برقرار کردن پیوند از هر قسمت به قسمت دیگری منتقل شود. این نظام برای رفع نیازهای واقعی یادگیرندگان و سرعت عمل بیشتر - در دستیابی و ربط اطلاعات فراگیران طراحی شده است. شبکه‌های فرامتن را میتوان به شبکه‌های معناشناختی تشبیه کرد و برای آن از الگوی توارث استفاده کرد. این الگوریتم که میتواند پیوندها را از گرهی به گره دیگر دنبال کند عمدتاً بر این فرض منطقی استوار است که دو گراگانه متصل به هم به گونه‌ای با هم ارتباط دارند، ارتباطی که مورد نظر کاربر هست. بدین ترتیب، یادگیرندگان امکان بازیابی با رویکرد معناشناختی از طریق بازخورد ربط مفهومی خواهند یافت [۱۵]. بر این اساس فرامتن به عنوان سازه جدید در تسریع دسترسی و بازیابی بهتر اطلاعات در تحول دانشی یادگیرندگان مؤثر خواهد بود.

۵- تولید مرزهای نو برای دانش: انسان با اتکا به ظهور

^۱ Discourse

صرف مبتنی بر انتقال اطلاعات به فضای تحقیق فعال مبدل می‌کند [۵]

با عنایت به یافته‌های سوال دوم، مهمترین دلالتها و شاخصه‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی-یادگیری در جدول شماره ۱ بصورت گویاتر ذکر خواهد شد.

جدول شماره ۱. بررسی دلالت‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی-یادگیری

ویژگیها و شاخصه‌ها	دلالت‌های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی-یادگیری
قابلیت شبکه‌ای و غیر خطی بجای تورق ساده و خواندن خطی متن	عبور از نظام معرفتی سنتی در فرایند یادگیری
برقراری فضای گفت‌وگو متعامل و گفتگوی دیالکتیکی میان یادگیرندگان	ترغیب یادگیرنده به ساختن معنا از راه گفتگوی دیالکتیکی
دفاع از شکل‌گیری چارچوب مفهومی توسط یادگیرنده	امکان بازنمایی مفهومی برای یادگیرنده
دستیابی و ربط اطلاعات فراگیران	دسترسی و بازیابی بهتر اطلاعات در یادگیری
سیر در افق‌های بی‌انتهای دانش	تولید مرزهای نو برای دانش
مجهر شدن یادگیرندگان به مهارت‌های تفکر انتقادی، یادگیری مشارکتی و فراهم شدن فرصتهایی بر ابتنای کاوش	فرصتهایی برای یادگیری مبتنی بر کاوش
فضای تحقیق و پژوهش جو دموکراتیک و نقاد	تغییرات در محیط کلاس

بررسی سوال سوم: نقد دلالت‌های پارادایم فرامتن

در فرایند یاددهی-یادگیری

با توجه به ملاحظات مثبتی که در پارادایم فرامتن وجود دارد از جمله تعلیم و تربیت مبتنی بر فرامتن، تشویق‌کننده تجربه است چون در عصر ارتباطات و اطلاعات، فرد همیشه در معرض بمباران اطلاعات جدید قرار می‌گیرد این اقتضا می‌کند فرد همیشه حالت تزلزل و عدم تعادل در اطلاعات قدیمی اش داشته باشد و همیشه دنبال راه حل برای این عدم تعادل که خودش یک نوع تجربه است می‌گردد همچنین در فرامتن امکان تبادل نظر به شیوه‌های مختلفی وجود دارد برای مثال فرستادن پیام‌های متنی و شفاهی از طریق ایمیل یا پست الکترونیکی، شرکت در ویدئو کنفرانس و... چه بصورت همزمان چه ناهمزمان - این محیط متنوع به روشهای متنوع تدریس اجازه نمایان شدن می‌دهد از جمله روش سخنرانی، حل مسئله، تفسیر، گفتگو، قصه‌گویی، خواندن نوشتنی و....

بر این اساس، فرامتن به عنوان سازه جدید با کسب تجارب متنوع، امکان تبادل نظر و گفتگو، تأکید بر مطالعات میان رشته‌ای، پرورش رویکرد انتقادی و خلاقیت و ..... می‌تواند نقش تسهیلی داشته باشد اما در این رویکرد، چالش

و پیشرفت‌های فناوری‌های ارتباطاتی در پی آن است تا درخت دانش را بلرزاند و دانش‌گسترانده همراه با مناسبات افقی را تولید کند. بیهوده نیست که امروزه در پرتو رویکرد ابرمتنی، دانش را با محصولاتی چون تفسیری و هرمنوتیک بودن و خلاقانه بودن می‌سنجند. بر این مبنا برای دانش‌نه قلمرویی می‌ماند و نه نقشه مهندسی شده راه - آنچه در مسیر دانش‌ورزی اتفاق می‌افتد خلاقیت خود خواننده در تولید دانش و سیر در افق‌های بی‌انتهای دانش و دانش‌ورزی و سپس تولید مرزهای نو برای دانش است [۲۴] بر این مبنا رویکرد فرامتنی با ظرفیت بالقوه، میتواند در تولید دانش نو و پیشرفت‌های علمی در عرصه تعلیم و تربیت سهیم باشد.

۶- فرصتهایی برای یادگیری مبتنی بر کاوش: در

پارادایم فرامتن، نقش معلم به عنوان صرفاً انتقال‌دهنده محتوا تغییر می‌کند. در این پارادایم، لازم است معلمان سواد اطلاعاتی و شیوه‌های مشارکتی و مهارت‌های تفکر انتقادی را برای دانش‌آموزان در یک دنیای جدید که هیچ تضمینی برای زندگی شان وجود ندارد، را ترویج دهند. فضای فرامتن، فرصتهایی برای یادگیری مبتنی بر کاوش فراهم می‌کند که در آن معلمان و دانش‌آموزان به برخی از بزرگترین آرشیو اطلاعات در جهان دسترسی می‌یابند. دانش‌آموزان و معلمان قادر به اتصال به یکدیگر، یادگیری انعطاف‌پذیر و همکاری با دیگران در سراسر جهان می‌باشند. به طور کلی در این پارادایم فاصله جغرافیایی، زمان و مرز برای ارائه تعلیم و تربیت دیگر یک مانع نیست [۸]

۷- تغییرات در محیط کلاس: یکی از تأثیرات جدی

نظریه پسا ساختارگرایی بر تعلیم و تربیت در عصر جهانی شدن این است که ساختار کلاس از وضعیت سنتی و داشتن جو استبدادی و آنارشیسم خارج می‌شود و به جو دموکراتیک، نقاد، پژوهشگرانه آن هم از نوع کیفی تبدیل می‌گردد تحت تأثیر فناوری‌های نوین و رویکرد فرا متنی در یادگیری و آموزش، کلاسها نیز تغییراتی را پذیرا می‌شوند. دانش‌آموزان امروزه خارج از برنامه‌های کلاسی، اوقات اضافی خود را با این فناوری نوین می‌گذرانند و فرامتنی خود را تولید می‌کنند. ایمیل و نامه‌های خود را می‌فرستند و مهارت‌های رایانه‌ای بیشتر از معلمان را دارا هستند. این تغییرات تعامل بین معلمان و دانش‌آموزان را نیز پویاتر ساخته و معلمان را به پرداختن به فرایند یادگیری فرامتنی تشویق می‌کند. فناوری‌های دیجیتالی و چند رسانه‌ای مانند فرامتن، چگونگی تعلیم دادن را در معرض تحولات اساسی قرار داد. امروزه پارادایم فرا متنی در عرصه تعلیم و تربیت موجب شده است تا چگونگی آموزش و انتقال اطلاعات در معرض دگرگونی اساسی قرار گیرد و فضای کلاسی را از فضای

مرکزیت داشته باشد. با نظر به اینکه، حضور به عنوان امری یقینی و قطعیت بخش، بی شک پدیده‌ای متافیزیکی است که در فضای مجازی غیبت جایگزین آن میشود. در نتیجه فضای مجازی با بحث پلورالیسم فکری و جایگزین کردن غیبت بجای حضور و نوشتار به جای گفتار، پتانسیل تهی کردن همه چیز از محتوا و معنا را دارا شد و امکان وجود هر نوع قطعیت معرفتی و وجودی برای آدمی از کف رفت و انسان بسان موجودی در نظر گرفته شد که از هر گونه اتصالی با هر نوع منبع معرفت بخش یقینی رها شد [۲۷]

در فرامتن، فراوانی و کثرت مطالب و مواد رسانه‌ای، می‌تواند امکان نگاهی دیگر را برای افراد فراهم کند و آنان را توانا سازد که به طور بنیادین درباره همه چیز، خود، دیگری و شرایط و سبکهای زندگی موجود بیندیشند. بنابراین گسترش مناسبات رسانه‌ای، افراد را با روایت‌های بی شماری از خود و دیدگاههای فراوانی نسبت به دنیا و انواع متعددی از اطلاعات و ارتباطات روبرو می‌کند به گونه‌ای که آنان قادر به جذب موثر و منسجم تمامی آنها نیستند [۲۸]

این فضا به سبب رهایی از مکان و زمان آموزش، زمینه واقعی گسترده تری برای تبادل آراء و اندیشه‌ها در فرایند تربیت فراهم می‌کند، چنین امکانی به ویژه از آن روست که ارتباط‌های اینترنتی، مرزهای جغرافیایی، فرهنگی، قومی و مذهبی را از میان برمی‌دارد و امکان گفتگوی میان انسانها را فارغ از مرزهای پیش گفته فراهم می‌کند. بر این اساس، امروز به کمک آموزش مجازی، ایده‌های مهم تربیتی چون یادگیری فراتر از متن، یادگیری تلفیقی و شبکه‌ای و... ارائه فرایند یادگیری به شیوه‌های گوناگون، توجه به بوم‌شناسی نظام یادگیری، نسبت محور و کثرت‌گرایی بیش از گذشته محقق شده است [۲۹]

۴- فضایی بی‌تعیین در عرصه پژوهش‌های تربیتی:

جنبش پسا ساختارگرایی با نوع نگرش خود، چالشها و بحرانهایی چون نفی فاعل شناسا، نفی ابژه یا موضوع شناسا، نفی فرا روایتها، فرا نظریه‌ها و فرا روشها را پیش روی جامعه علمی و پژوهشی قرار داده است به گونه‌ای که با خوانش انتقادی، شکاکانه، مرکز زدا و با قرائتی وا ساختی که زیر پا نهاد و عبور از قراردادهای علمی استاندارد شده از نتایج آن بوده است توانست چالشهایی را ایجاد نماید. به دلیل پدیدار سازی فضایی بی‌تعیین در عرصه پژوهشهای تربیتی و اجتماعی که در آن افق‌نهایی برای تفسیر متون تربیتی بی‌معنا جلوه می‌کند نتوانسته است آنها را به گونه‌ای معنادار به مؤلفه‌ها و عوامل پویای درون مناسبات و تعاملات فاعلان عرصه تربیت مرتبط سازد. بر این مبنا، در فضای مجازی همراه با اندیشه پسا ساختارگرایی به شکستن بت‌های پندار در

هایی نیز دیده می‌شود که می‌توان مورد نقد و بررسی قرار داد.

۱- ساخت زدایی در فرایند یاددهی - یادگیری:

مهمترین آسیب‌های فناوری اطلاعات و ارتباطات، خصیصه ساخت زدایی را میتوان ذکر کرد «حاصل این ساخت زدایی آن است که واقعیتها و نیز مفاهیم متقابل، تقابل خود را از دست می‌دهند. از جمله این ساختارهای واقعی و مفهومی متقابل که برای تربیت دینی و اخلاقی نیز اهمیت داشته‌اند می‌توان از ساختارهای دور/نزدیک و نیز ممنوع/مجاز نام برد» [۲۵] در این راستا میتوان اذعان کرد به تبع این ساختار شکنی متأثر از فضاهای فناوری و ارتباطاتی، فرامتن نیز با الگوی یادگیری تبدیلی، دیوارهای زمان و مکان را بهم می‌ریزد و تدریس از طریق فرامتن، امکان یادگیری حضوری و غیرحضوری را فراهم می‌کند. در فضای فرا متن، ساختارهای مفهومی و عینی آن تضعیف شده‌اند، در نتیجه مفاهیم و مقوله‌های متقابل، به نوعی وادادگی رسیده‌اند از جمله می‌تواند به ساختارهای دور، نزدیک، ممنوع، مجاز و... اشاره کرد. بدین ترتیب تجربه‌های فرد دیگر در محدوده مکان و زمان خاص شکل نمی‌گیرد [۵]

فرامتن به سبب فروریختن مرزهای مکانی و زمانی برخی محدودیتهای آموزش حضوری و چهره به چهره را ندارد. در تجربه‌های آموزش سنتی، حضور در مکان و زمانی که معلم در آن حاضر است شرط لازم برای کسب دانش محسوب میشود اما چنان که سلیم اشاره میکند در تجربه مجازی، محدودیتهای مکانی و زمانی آموزش از جمله اقتدار معلم در ساختار سلسله‌مراتبی آموزش، می‌ریزد و فرایند آزاد شدن دانش بیش از پیش ممکن میشود [۲۶]

گذر از مهارت خواندن به سوی نوشتن: در فضای

فرامتنی، نویسنده در یک تجربه پیچیده فضایی مادی، موقتی، تصویری، مجازی، نوشتاری و فضای سایبری درگیر میشود. گسترش محیط نوشتاری در وب، امکان استفاده از فرامتن و نوشتن به شکل توزیع شده را فراهم می‌کند و موجب تضعیف نقش متن و جایگاه ایستای متن در فرایند یادگیری شده است. در این پارادایم، مقوله انکشافی و حقیقت یابانه و مبتنی بر رویکرد خواندن مؤلف محورانه، جای خود را به دانش به مثابه یک مقوله ساختنی مبتنی بر رویکرد نوشتن داده است [۱۰] بر این مبنا در پارادایم فرامتن، نقش نویسنده و مؤلف کمرنگ میشود و فرهنگ خواندن و نوشتن تغییر می‌یابد.

۳- پلورالیسم و نسبیت محوری: فضای مجازی بر

نقش خواننده تأکید می‌نماید در این رویکرد، همه متن‌ها از نسبیت برخوردارند و هیچ متنی نمی‌تواند ادعای تقدم و

تعادل در اطلاعات قدیمی اش داشته باشد و فرد همیشه دنبال راه حل برای این عدم تعادل که خودش یک نوع تجربه است می گردد همچنین در فرامتن امکان تبادل نظر به شیوه های مختلفی وجود دارد برای مثال فرستادن پیام های متنی و شفاهی از طریق ایمیل یا پست الکترونیکی، شرکت در ویدئو کنفرانس و... چه بصورت همزمان چه ناهمزمان، می توان از حضور دانش آموزان و اساتید استفاده نمود و با آنها مذاکره و مباحثه نمود. این محیط به روشهای متنوع تدریس اجازه نمایان شدن می دهد؛ از جمله روش سخنرانی، حل مسئله، تفسیر، گفتگو، قصه گویی، خواندن نوشتنی و... بر این اساس، فرامتن به عنوان سازه جدید با کسب تجارب متنوع، امکان تبادل نظر و گفتگو، تأکید بر مطالعات میان رشته ای، پرورش رویکرد انتقادی، خلاقیت و... می تواند نقش تسهیلی داشته باشد چنانچه که اشاره شد این نتایج با برخی یافته های پژوهش [۵] همسویی دارد. با نظر به ویژگی هایی که در پارادایم فرامتن ذکر شد در این پارادایم آسیب هایی نیز دیده می شود که می توان مورد نقد و بررسی قرار داد از جمله در فضای فرا متن، ساختارهای مفهومی و عینی آن تضعیف شده اند، در نتیجه مفاهیم و مقوله های متقابل، به نوعی وادادگی رسیده اند از جمله می تواند به ساختارهای دور، نزدیک، ممنوع، مجاز و... اشاره کرد چون در این پارادایم تجربه های فرد دیگر در محدوده مکان و زمان خاص شکل نمی گیرد از دیگر سو، در این پارادایم، مقوله حقیقت یابانه و مبتنی بر رویکرد خواندن مؤلف محورانه، جای خود را به دانش به مثابه یک مقوله ساختنی مبتنی بر رویکرد نوشتن داده است همچنین به کمک آموزش مجازی، ایده های مهم تربیتی چون یادگیری فراتر از متن، یادگیری تلفیقی و شبکه ای و... ارائه فرایند یادگیری به شیوه های گوناگون، توجه به بوم شناسی نظام یادگیری و کثرت گرایی و نسبیت گرایی بیش از گذشته محقق شده است. نتیجه مذکور با برخی یافته های [۷] همگرایی و سنخیت دارد در این پارادایم همراه با اندیشه پساساختارگرایی به شکستن بتهای پندار در روشهای قاعده مند، منظم، خط کشی شده و حقیقت یاب مشغول هستیم و پژوهش تربیتی با خوانش انتقادی خود، ساختارها، گفتمانها و روشهای علمی را بی ثبات می انگارد تا در ورای آن به فهمی عمیق تر از متون تربیتی دست یابد بر این اساس، شاهد فضایی بی تعیین در عرصه پژوهشهای تربیتی

با عنایت به آنچه ذکر شد میتوان اذعان کرد فرامتن با توجه به خصیصه های ذاتی که دارد نمیتواند در تولید دانش تربیت و رکن های آن نظیر مبانی، اصول و روشها، محتوا و... نقش تعیین کننده داشته باشد بلکه میتواند بیشتر نقش تسهیلی داشته باشد تا تولیدی

روشهای قاعده مند، منظم، خط کشی شده و حقیقت یاب مشغول هستیم و پژوهش تربیتی با خوانش انتقادی خود، ساختارها، گفتمانها و روشهای علمی را بی ثبات می انگارد تا در ورای آن به فهمی عمیق تر از متون تربیتی دست یابد بر این اساس، شاهد فضایی بی تعیین در عرصه پژوهشهای تربیتی هستیم [۳۰]

۵- توده واری و ناصیل شدن فراگیران: پرورش و تربیت انسان اصیل خواه و ناخواه هدف هر نظام تربیتی است چنانچه مفهوم اصالت یکی از مفاهیم کلیدی در فلسفه هستی است. در فضای مجازی، انسان در مقام عمل، خود را تابع گروهی میکند که بدان تعلق دارد؛ یعنی وقتی فرد بداند که متصف به وصفی خاص است، آنچنان عمل کند که افراد متصف به آن وصف، عمل می کنند. چنین شخصی، صرافت طبع خود را از دست داده و هویتی توده ای می یابد. در نتیجه، رفتار او نیز توده ای میشود که آسیبهایی برای وجود آدمی همچون زندگی غیر اصالی و مقلدانه در پی خواهد داشت [۳۱] با گسترش فضای مجازی و ابرمتن، «بودن» هر چه بیشتر فراموش می گردد. این مسئله اصالت آدمی را دچار بحران میکند چون میتواند تأمل عمیق را از فراگیران سلب کند و در نتیجه سطحی نگری را در پی خواهد داشت. از این رو باید بر این نکته تأکید کرد که پارادایم فرامنتی بستری برای ناصیلی فراگیران است. با عنایت به مباحث سوال سوم، مهمترین محورهای نقد بر پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی- یادگیری در جدول شماره ۳ بصورت تیتروار ذکر خواهد شد.

جدول شماره ۳. محورهای نقد بر پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی-

یادگیری

ویژگیها	محورهای نقد بر پارادایم فرامتن
تضعیف ساختارهای عینی و مفهومی فرو ریختن مرزهای زمانی و مکانی	ساخت زدایی در فرایند یاددهی- یادگیری
تضعیف نقش و جایگاه ایستای متن در فرایند یادگیری	گذر از مهارت خواندن به سوی نوشتن
روبرو شدن با روایتیهای بی شمار محقق شدن کثرت گرایی و نسبیت گرایی در پارادایم ابرمتن	پلورالیسم و نسبیت محوری
بی معنایی افق نهایی برای تفسیر متون تربیتی	فضایی بی تعیین در عرصه پژوهشهای تربیتی
بحران هویت و اصالت فراگیران	توده واری و ناصیل شدن فراگیران

بحث و نتیجه گیری

با عنایت به مباحث مطرح شده، در پارادایم فرامتن نکات مثبتی وجود دارد از جمله اینکه در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات، فرد همیشه در معرض بمباران اطلاعات جدید قرار می گیرد این اقتضا می کند انسان همیشه حالت تزلزل و عدم

۱۰- سجادی (۱۳۹۵) فضای مجازی و نومفهوم پردازی در مؤلفه های تربیت دینی، چالش و ضرورتی مغفول در نظریه پردازیهای تربیتی، فصلنامه پژوهش در یادگیری آموزشگاهی و مجازی، سال ۴، شماره ۲، صص ۲۲-۲۳

11- shekary Abbas , mohammadi Azad , ahmadabadi Arani najmeh , mohammadi Samad (2014) comparison of the features of the text space (traditional) and meta- text(virtual) with emphasis on poststructuralist theory and its criticism, 1 st international conference on social sciences and humanity

۱۲- کومبیز، جerald آر؛ دنیلز، لو روی بی (۱۳۸۸) پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی، ترجمه خسرو باقری، در شورت، ادموند سی، روش شناسی مطالعات برنامه درسی، ترجمه مهرمحمدی و همکاران، تهران: انتشارات سمت

۱۳- باقری خسرو، سجادیه نرگس، توسلی طیبیه (۱۳۸۹) رویکردها و روشهای پژوهش در فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: نشر پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

14- Bush, Vannnevar (1945) As we may think, Atlantic Monthly. p.101

۱۵- دلیلی، حمید (۱۳۸۳) نظام های فرامتن و مسئله ربط، مجله اطلاع شناسی، سال ۲، شماره ۱

16-Jackmin ,Laurens (1982) Automatic indexing ; How web searching and Knowledge Management , hypes have changed the technological state of the art ,in online information 98,proceeding of the 22 international online meeting , London,8-10Des

17- Englebert, D.C. (1963). A conceptual framework for the augmentation of man's intellect, In P.W. Howerton & D.C.Weeks (Eds.), Vistas in information handling (Vol. 1, pp.1-29). London: Cleaver-Hume

18- Diaper, D & and R. Rade (1991) Expertext: Hyperizing Expert system and expertizing hypertext, in h brown , hypermedia /hypertext and object oriented databases London : chapman and hall. Pp 125-163

19- Landow, G.P. (1992). Hypertext: The convergence of contemporary critical Technology. Baltimore: Johns Hopkins University Press

۲۰- مهدی زاده بیدگلی زهره، میرزامحمدی محمدحسن، رهنما اکبر (۱۳۹۴) بررسی و تحلیل دیدگاه انسان شناختی هایدگر درباره فناوری و دلالتهای آن در تعلیم و تربیت، مجله پژوهشهای آموزش و یادگیری دانشگاه شاهد، سال ۲۲، شماره ۶، صص ۱۳۸-۱۲۳

با عنایت به یافته های پژوهش حاضر، پیشنهادهای ذیل جهت استفاده سیاست گذاران آموزشی و برنامه ریزان درسی ارائه می گردد.

۱- تدوین فلسفه جامع تعلیم و تربیت اسلامی جهت پاسخگویی به چالش های موجود در تعلیم و تربیت
۲- ارائه پارادایم های تحول گرایانه بینشی و روشی جهت خنثی شدن آسیب های پارادایم فرامتن در فرایند یاددهی- یادگیری

منابع

۱- سعیدی روشن، محمد باقر (۱۳۸۶) متن، فرامتن و تحلیل معنای پایه و نسبی و تطبیق آن با تفسیر، مجله مطالعات اسلامی، شماره ۸۰، صص ۷۵-۱۰۸

2- Barrett, N. (1979). The State of the Cybernation. Kogan Page. London

۳- شیرینی، علی اصغر (۱۳۷۸) درآمدی بر شبکه جهانی اینترنت، جنبه های نظری و کاربردی، تهران: نشر کتابدار، صص ۴۴-۲۱

4- Sandberg, Kate A. (2014) Hypertext: Its Nature and Challenges for College Students, Journal of College Reading and Learning, 44(1)

۵- سجادی سید مهدی، ترمس محمد (۱۳۸۹) مبانی فلسفی فرامتن به عنوان پارادایم جدید و تبیین دلالتهای آن در فرایند تعلیم و تربیت، تهران: مجموعه مقاله های برگزیده همایش اول انجمن فلسفه تعلیم و تربیت

۶- ابراهیم پور مریم، سبحانی نژاد مهدی (۱۳۹۴) ارزیابی وضع موجود و مطلوب برنامه درسی مجازی دانشگاهی از دید دانشجویان، پژوهش های آموزش و یادگیری، سال ۲۲، شماره ۷، صص ۱۰۶-۸۹

۷- ترمس، محمد (۱۳۸۹) تبیین و نقد رویکرد متنی و فرامنتی به فهم دینی و دلالت های آن در تعلیم و تربیت دینی، رساله دکتری دانشگاه تربیت مدرس

۸- نانکلی، یاسر (۱۳۹۰) تبیین مفهوم فضا در تعلیم و تربیت و کاربردهای آن در محیط تربیتی، دانشگاه پیام نور همدان، پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش

۹- نورانی خدیجه، سرمدی محمد رضا، ابراهیم زاده عیسی (۱۳۹۳) دلالت های آموزشی ایده ساختار شکنی دریدا در آموزش مجازی، پژوهش در یادگیری آموزشگاهی، سال اول، شماره چهارم

21- Sayer, Philip (1991) Understanding Hypertext concepts and application windcrest mc graw

22-Lemek, j.l. (1993). Hypermedia and Higher education. Interpersonal Computing and Technology: An Electronic. Journal for the 21 century, USA, 1(2), 1-28.

۲۳- حداد وادی ، دراکسلر، الکساندار (۱۳۸۴) فناوری برای آموزش، ترجمه محمد رضا سرکارآرانی، تهران: انتشارات نی

24- Sajjadi. S.M. (2015). Development discourses on the educational system of Iran: A critical analysis of their effects. Policy Futures in Education. 13: 819-834

۲۵- باقری ، خسرو (۱۳۸۸) نگاهی دوباره به تربیت اسلامی ، جلد دوم ، تهران : انتشارات مدرسه

26- Saleem, M (2009). An exploratory study of the implementation of computer technology in an American Islamic private school. (Doctoral applied dissertation, University of Wisconsin

۲۷- سلطانی کوهانستانی مریم (۱۳۹۶) فضای مجازی ، متافیزیک حضور و انسان ، تهران : چکیده مقالات بیست و یکمین همایش بزرگداشت ملا صدرا (فلسفه در مواجهه با فضای مجازی)

۲۸- شمشیری، بابک (۱۳۸۳) بررسی تحلیلی پیامدهای ناشی از گرایش افراطی به آموزش مجازی و فناوری ارتباطی و اطلاعاتی، برگرفته از کتاب برنامه درسی در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات، تهران: انتشارات آبیژ

۲۹- زرغامی سعید ، بازقندی پروین (۱۳۹۱) هستی شناسی فناوری اطلاعات : بازخوانی چرایی بهره گیری از فناوری اطلاعات در تربیت، پژوهش نامه مبانی تعلیم و تربیت ، سال ۲، شماره ۲، صص ۹۹-۱۲۰

۳۰- فیاض ایراندخت ، شرفی حسین (۱۳۹۵) جایگاه پژوهش تربیتی در پرتو رویکرد پساساختارگرایی ، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۲۴، شماره ۳۳، صص ۱۷۶-۱۵۹

۳۱- عبادی احمد ، صابر اصفهانی (۱۳۹۶) انسان در دنیای مجازی؛ از توده ای شدن تا تفرد وجودی ، تهران: چکیده مقالات بیست و یکمین همایش بزرگداشت ملا صدرا (فلسفه در مواجهه با فضای مجازی)